
**ԴԻՍԿՈՒՐՍԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏ. ՄԻՇԵԼ ՖՈՒԿՈ**

ՀԱՅԱՐՓԻ ՄԱՀԱԿՑԱՆ

Մոցիալական գիտություններն այսօր ավելի ու ավելի են դիմում լեզվին ու դիսկուրսին՝ իբրև գիտական վերլուծության մեթոդաբանական հիմնավորման: Այս միտումներն ավելի նկատելի դարձան հետարդիականության համատեքստում: Թերևս պատճառներից մեկն այն է, որ հետստրուկտուրալիզմի պատմությունը հաճախ որոշարկում են իբրև արձագանք լեզվի և դիսկուրսի ստրուկտուրալիստական տեսություններին, որոնցից շատերում լեզուն ու դիսկուրսը դիտվում են իբրև հաղորդակցության գործիք և արդյունք: Դիսկուրսի կառուցվածքների վերլուծության միջոցով հաղորդակցվողը հասնում է խոսքի ըմբռնմանն ու լեզվի կիրառման նպատակներին:

Այդ իսկ պատճառով հետարդիականության ուշադրության կենտրոնում է հայտնվում լեզվի խնդիրը, մտածողության լեզվային բնույթը, մարդու գործունեությունն իբրև «դիսկուրսիվ պրակտիկա»: Հետարդիականության դիսկուրսի ինտերակտիվ կողը հիմնվում է դիալոգի, դիալոգիզացիայի և ներսուբյեկտիվության հասկացությունների վրա, որոնք բանալի բառեր են հետարդիականության դիսկուրսի համընդգրկուն դիտարկման համար:

Դիալոգի էությունը հետևյալն է՝ խոսքում սուբյեկտը կարող է դառնալ խոսելու օբյեկտ և ընդհակառակը: Իմաստը մշտապես ներառված է տեքստի ընթերցման կամ մեկնաբանության գործողություններում: Նման դրսևորումը կարգավորվում է կոնկրետ տեքստերի բազմաթիվ հատկություններով: Կարող ենք փաստել, որ հետարդիական դիսկուրսը կարգավորվում է կողերով ու ենթակողերով, որոնք էլ հենց որոշարկում են գեղարվեստական տեքստի հատկությունները, էությունը: Ինչպես կառաջադրվի և կընկալվի իմաստը՝ մեծ հաշվով կախված է տեքստը ստեղծող և ընկալող անհատից:

Ժակ Դերիդայի տեսության համաձայն՝ անհատի ինքնագիտակցությունը միևնույն ժամանակ տեքստերի ամբողջություն է, քանի որ գտնվում է «տեքստի ներսում», այսինքն՝ որոշակի պատմական գիտակցության կամ մշակույթի շրջանակներում¹: Որոշակի իմաստ, այնուամենայնիվ, արդեն առկա է մեր գիտակցության մեջ, որը մեզ թվում

---

¹ Տե՛ս և **Դերրիդա Ջ.** Письмо и различие. М., 2000, էջ 17:

է բնական ու հասկանալի, ընդ որում՝ կողեր պետք չեն դրանց գաղտնագերծման համար: Այսպիսով, հասկացումը պայմանավորված է կողավորման գործընթացներով, որոնք արմատավորվում են ընկալման մեխանիզմի մեջ և որոշարկվում են մշակույթով ու ավանդույթներով:

Ներտեքստայնությունն այն հայեցակարգի էությունն է, որում բառը դիտվում է ոչ թե որպես որոշակի կետ (տևական իմաստ), այլ «տեքստային հարթությունների խաչման կետ, տարաբնույթ նամակների՝ գրողի և հասցեատիրոջ երկխոսություն, որոնք ստեղծվել են ներկա և անցյալ մշակութային համատեքստերով»², այլ կերպ ասած՝ ցանկացած տեքստ մեջբերումների խճանկար է, այլ տեքստերի կուտակման և փոխակերպման արդյունք:

Հետարդիականության դիսկուրսի դիալոգիզմը դրսևորվում է «սուբյեկտների հակասականության, առասպելների բազմաֆոնության, ինչպես նաև մշակույթի հեռավոր պատմական լեզվի բազմաֆոնային տեքստի մեջ»³: Հարկ է նշել նաև, որ հետարդիական դիսկուրսի դիալոգիզացիան «բաց արտադրանքի» իրականացման փորձ է, որում մեկնաբանությունը հնարավոր է դառնում պատմության ցանկացած մակարդակում:

Հետարդիականության բոլոր տեսաբանները, չնայած որոշ տարբերություններին, համարում են, որ լեզուն «տիրում է» իր կրողին՝ որոշարկելով նրա մտածողության միջոցներն ու կենսագործունեությունը: Այստեղ լեզուն ներկայացվում է իբրև նշանային կառուցվածք, որտեղ նշանակություններն ի հայտ են գալիս լեզվի կառուցվածք հանդիսացող նշանների հարաբերությունների համատեքստում, որը մեծ հաշվով պայմանավորված է այդ կառուցվածքում իրենց ունեցած որոշակի դիրքով, այլ ոչ թե իրականության «փաստերի» հետ համապատասխանությամբ կամ սուբյեկտի նախապատվություններով:

Հետարդիականությունը հրաժարվում է ռեֆերենցիալ լեզվի նկատմամբ նախկին հավատից, այլ կերպ ասած՝ լեզվի՝ իրականությունը ճշմարիտ ու հավաստի վերարտադրելու հնարավորությունից: Այդ իսկ պատճառով աշխարհի հասկացումը, որը, ըստ հետարդիականության ներկայացուցիչների, հնարավոր է միայն լեզվի մեջ ու լեզվի միջոցով, ոչ թե արդյունք է «աշխարհին ինչպես որ է»-ի, այլ հետևանք է «տեքստերի պատմության»: Հետարդիականության մեջ ցանկացած տեքստ մտածելի է միայն իբրև տեքստ, դիսկուրս, պատում: Ժամանակակից ռեալությունը նկարագրելու համար հետարդիականության ներկայացուցիչները հենվում են տվյալ ժամանակաշրջանի լեզվի ու

---

² **Кристева Ю.** Бахтин, слово, диалог и роман. Разрушение поэтики. К семиологии парадигм // "Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму". М., 2000, с. 428.

³ **Покровская Е. А.** Русский синтаксис в XX веке: лингвокультурологический анализ. Ростов-на-Дону, 2001, с. 349.

բառերի վրա: Ու, ըստ Լիոթարի, եթե կոնկրետ ժամանակաշրջանը, հասարակությունը կամ կոնկրետ անհատը չունեն իրենց պահանջ-մունքներն արտահայտելու դիսկուրսիվ միջոցներ, ապա վերածվում են «գոհի»՝ դատապարտված լռության⁴: Լիոթարն ընդգծում է, որ 20-րդ դարում ձևավորված ժամանակակիցության նախագիծը խախտված է (այդ նախագիծը Լիոթարն անվանում է մետապատում): Դրա փոխարեն նա առաջարկում է մանրապատումների համակարգ, որոնք, ըստ նրա, ապրում են առօրյայում և որոշարկում այն: Մշակելով մանրապատումի գաղափարը՝ Լիոթարն առանձնացնում է կանոնների երկու համակարգ, համաձայն որոնց էլ կառուցվում է խոսքային գործունեությունը. «վարչակարգերի» առաջարկներ և «դիսկուրսի» ժանրեր: «Վարչակարգերի» առաջարկները նախադասություններ կազմելու կանոններն են, իսկ «դիսկուրսի» ժանրը՝ այս կամ այն նպատակին հասնելու համար նախադասությունների համադրման կանոնները⁵:

Հետարդիականության ներկայացուցիչները ցանկացած պատմական դարաշրջանի մշակույթ ներկայացնում են իբրև բազում տեքստերի գումար կամ իբրև ինտերտեքստ: Ժակ Դերիդան մշակույթն ամբողջությամբ դիտում է իբրև դիսկուրսների կամ տեքստերի հանրագումար և պնդում, որ «տեքստից դուրս ոչինչ գոյություն չունի»⁶: Ցանկացած անհատ անխուսափելիորեն գտնվում է «տեքստի ներսում», որոշակի պատմական գիտակցության շրջանակներում: Այսինքն՝ ողջ աշխարհն, ըստ նրա, անսահման ու անվերջ տեքստ է, և տեքստի հասկացումը հնարավոր է միայն «մշակույթի դիսկուրսիվ դաշտում», այլ կերպ ասած՝ դրանք կարելի է հասկանալ միայն այլ տեքստերի հետ ունեցած կապի մեջ:

Դիսկուրսը ենթադրում է մարդկային հարաբերությունների դիալեկտիկան, որն ընկած է այդ հարաբերությունների հիմքում և որոշարկում է դրանք: Լականը, մասնավորապես, պնդում է, որ դիսկուրսը վերածվում է սոցիալական կապերի որոշակի ձևի, ու «թեև կարող է գործառել նաև առանց բառերի, այդուհանդերձ հիմնային հարաբերություններում հնարավոր չէ առանց լեզվի»⁷: Ըստ նրա՝ սուբյեկտը ենթարկված է դիսկուրսին, Ուրիշ-ին, ով միջնորդի դեր է կատարում «ինքն իր և իր նմանների հետ հարաբերություններում»⁸:

Սակայն հետարդիական դիսկուրսին յուրովի մեկնաբանություն է տվել ֆրանսիացի մտածող Միշել Ֆուկոն, ում մոտեցումն էլ սույն հոդվածի խնդրո առարկան է: Ֆուկոն խիստ ժխտողական վերաբերմունք

⁴ Տե՛ս Լիոթար Ջ.-Փ. Состояние постмодерна. СПб., 1998, էջ 60:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 62:

⁶ Դերրիդա Ջ. Структура, знак и игра в дискурсе гуманитарных наук // "Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму". М., 2000, с. 407–420.

⁷ Լական Ջ. Изнанка психоанализа. Семинары: Книга 17 (1969–1970). М., 2004, с. 9.

⁸ Լական Ջ. Инстанция буквы в бессознательном, или судьба после Фрейда. М., 1997, с. 56.

ունի «տեքստային մեկուսացվածությունը»: Ըստ նրա՝ տեքստը երկրորդային է այն ուժերի համեմատ, որոնք ծնում են յուրաքանչյուր կոնկրետ տեքստը և ընդհանուր «տեքստերի աշխարհը»: Այդ բոլոր տեքստերը գիտակցության համընդհանուր տեքստայնության դրսևորումներն են: Նա գաղափարը բխեցնում է պատմական և սոցիալական համակարգերի հղումների ուղիղ և սերտ կախվածությունից ու պայմանավորվածությունից: Ըստ այդմ՝ Ֆուկոն ձգտում է մարդկային մտածողությունը և գիտակցությունը դիտարկել պատմական տեսանկյունից: Մարդկային գիտակցության պատմականությունը Ֆուկոն որոշարկում է իբրև յուրաքանչյուր դարաշրջանի խորը և ներքին բնութագրիչ: Մրա հետ մեկտեղ՝ ցանկանում է ապացուցել մարդկային գիտակցության յուրատիպությունը յուրաքանչյուր առանձին ժամանակաշրջանում: Պատմությունը Ֆուկոն ըմբռնում է իբրև ընդհատումների շարք, իբրև «դիսկրետություն»⁹: Նման մոտեցման գոյությունը բացահայտելու համար նա դեռևս 20-րդ դարի 60-ականներին առաջադրում է «էպիստեմե» կամ «դիսկուրսիվ ֆորմացիա» հասկացությունը: «Էպիստեմե» «կոնցեպտուալ կառուցվածք» է, «մյուս բոլոր կառուցվածքների կառուցվածքը»: Դրա օրենքներով կազմակերպվում և գործառում են մյուս կառուցվածքները: Ընդ որում՝ նման «գերիշխող կառուցվածքին» վերագրվում է լեզվային բնույթ: Այն հատկապես հասկացվում և մեկնաբանվում է լեզվի համանմանությամբ: Ֆուկոն մարդկանց ողջ գործունեությունը հանգեցնում է այսպես կոչված «դիսկուրսիվ պրակտիկային», որի բովանդակությունը որոշարկվում է համապատասխան էպիստեմեով:

Այսպիսով՝ էպիստեմեի վիճահարույց դաշտն առաջանում է տարբեր գիտական հայեցակարգերի դիսկուրսներից: Չնայած մեթոդների և առարկայի տարբերությանը՝ գիտական հայեցակարգերն էպիստեմեի շնորհիվ իրականացվում են խիստ որոշարկված խոսքային, լեզվային կողում, որ բովանդակում է արգելքներ: Ըստ Ֆուկոյի՝ այդ լեզվային նորմն անգիակցորեն կանխորոշում է լեզվային վարքը և, հետևաբար, մարդկանց մտածողությունը:

Փաստորեն, ըստ Ֆուկոյի, դիսկուրսային միջավայրի կոնկրետ պատմական պայմաններն արձանագրող հետարդիականության փիլիսոփայության հասկացությունները կազմվում են դիսկուրսիվ պրակտիկայի սոցիոմշակութային որոշարկմամբ: Մ. Ֆուկոյի «Դիսկուրսի կարգը» աշխատությունը նվիրված է հենց դիսկուրսի սոցիոմշակութային որոշարկմանն ու վերահսկման մեխանիզմների և էության վերլուծությանը: Դիսկուրսի որոշարկմանն ու վերահսկմանն այդ մեխանիզմները հատկապես ցցուն են հենց մեր՝ ժամանակակից աշխարհում: Ֆուկոն դիսկուրսիվ պրակտիկայի համեմատական վերլուծությունը կատարում է ինչպես ժամանակակից մշակույթի, այնպես էլ դասական

⁹ Фуко М. Порядок дискурса. Киев, 1970, с. 38.

եվրոպական ավանդույթների համատեքստում, ինչը նրան թույլ է տալիս բացահայտել դիսկուրսի մշակութային կարգավիճակի առանձնահատկությունները, ձևավորել դիսկուրսի միջավայրի սոցիոմշակութային որոշարկման ամբողջական օրինաչափությունները:

Դիտարկելով դիսկուրսի պատմական էվոլյուցիան՝ Ֆուկոն սկսում է անտիկ ժամանակաշրջանից, երբ դիսկուրսը պատկանում էր գերիշխող և արտոնյալ մշակութային տարածության երևույթներին, «իրականացնում էր արդարադատությունը և շնորհներ էր անում յուրաքանչյուրին իր չափաբաժնով»¹⁰: Նման մշակութային շրջանակներում ձևավորվող դիսկուրսն «այնպիսին էր, որ, կանխատեսելով ապագան, ոչ միայն հայտարարում էր այն, ինչ պետք է տեղի ունենար, այլև հնարավոր էր դարձնում դրանց իրականացումը և հանդես էր գալիս ճակատագրի հետ ծրագրված»¹¹: Նման դիսկուրսը, ըստ Ֆուկոյի, ոչ միայն «լիազորագրված է», այլև ամբողջապես «վտանգավոր», քանի որ մշակութային տարածության հարաբերությամբ ունի շեշտված գերիշխանության ներունակություն¹²: Պատահական չէ, որ, օրինակ, Անտիկ աշխարհի մշակութային տարածության մեջ քաղաքական խոսքը տառացիորեն որոշում էր պետության ճակատագիրը:

Այլ կերպ ասած՝ անտիկ ավանդույթների շրջանակներում իրականանում է այն, ինչը Ֆուկոն անվանում է «պլատոնական մեծ բաժանում» մշակութային մեջ. «վեհագույն ճշմարտությունն» այլևս դիսկուրսի մեջ չէ, ոչ էլ դիսկուրսի իրականացման մեջ. այն այժմ ամփոփվում է դիսկուրսի կողմից ասվածի մեջ¹³: Այս մտային տարբերակման կարևորագույն սոցիոմշակութային հետևանքը դիսկուրսի և իշխանության միջև բաժանումը եղավ. «սուփեստն այլևս վտարված է», քանի որ դիսկուրսն «արդեն... կապված չէ իշխանության իրականացման հետ» և «այլևս արժեքավոր և ցանկալի չէ» վերջինիս համար: Բացի այդ՝ դիսկուրսն այնպիսի երևույթ է, որին բնորոշ է պոտենցիալ ինքնակազմավորում, այն կարող է ինքնադրսևորվել իբրև քառս և ցուցադրել ակնհայտ հնարավորության պատահական տատանումներ, սակայն դիսկուրսի այս որակները ոչ միայն չեն ներառվում ավանդական դետերմինիզմի հայեցակարգի մեջ, այլև ինչպես դիսկուրսի, այնպես էլ դրա վրա հիմնված դասական մտածողության քայքայման գործոն են:

Ըստ Ֆուկոյի՝ դիսկուրսը չի կարող դիտվել որպես մշակութային տարածության չեզոք տարր: Մշակութային կողմից դիսկուրսի պրակտիկայի կարգավորման մեխանիզմների մանրամասն վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացություններ անելու արևմտաեվրոպական դասական մշակույթում դիսկուրսի խորքային սահմանափակության և

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 35:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 27:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 33:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 49:

հսկելիության մասին: «Ցանկացած հասարակության մեջ դիսկուրսի արտադրությունը և՛ վերահսկվում է, և՛ ենթարկվում ընտրողականության, կազմավորվում և վերաբաժանվում է մի շարք գործընթացների օգնությամբ, որոնց գործառույթն է չեզոքացնել դիսկուրսի լիազորությունները և դրա հետ կապված վտանգները, սանձահարել դիսկուրսի անկանխատեսելիությունը...»¹⁴, - գրում է Ֆուկոն:

Այլ կերպ ասած՝ ժամանակակից մշակույթում թույլատրելի է խոսել դիսկուրսիվ ակտերի իրականացման կանոնների, մեխանիզմների պահպանման, դիսկուրսիվ պրակտիկայի նկատմամբ հսկողության մասին:

Այսպիսով, հետազոտելով դիսկուրսիվ պրակտիկայի սոցիոմշակութային կարգավորման իրականացման կոնկրետ ձևերը, Ֆուկոն առանձնացնում է դիսկուրսի վերահսկման արտաքին և ներքին մեխանիզմներ:

Արտաքին մեխանիզմներ.

1. «Բացառման ընթացակարգեր», որոնցից ամենատարածվածը տարրական արգելանքն է (տաբու). օրինակ՝ «արգելանք օբյեկտի, իրադրության, ծեսի, սուբյեկտի (խոսողի) արտոնության կամ բացառիկ իրավունքի վրա: Այստեղ մենք գործ ունենք երեք տիպի արգելանքների հետ, որոնք փոխլրացնում են միմյանց՝ ստեղծելով պատնեշ, որը մշտապես փոփոխվում է՝ հասարակությունից և ժամանակաշրջանից կախված»¹⁵, այլ կերպ ասած՝ դիսկուրսի որոշ ոլորտներ այնքան էլ հասու չեն հասարակության բոլոր խավերին ու շերտերին: Ֆուկոն նշում է, որ մեր օրերում այս «պատնեշն» առավել նկատելի է քաղաքականությանն ու սեքսուալությանը վերաբերող դիսկուրսներում: Հարկ է նշել, որ քաղաքական դաշտում դիսկուրսն ունի իր ուրույն ընկալումը. այն իշխանական ռեսուրս է, որի միջոցով սոցիալական ինստիտուտներն իրականացնում են իրենց ինքնաներկայացումը, օրինականացումը, իրականության օրինակների կառուցումն ու տարածումը, ինչպես նաև դիրքավորումը սոցիոմշակութային և քաղաքական դաշտում: Եվ այսպես՝

ամեն ինչ չէ, որ կարելի է ասել,

բոլոր իրադրություններում չէ, որ կարելի է խոսել ամեն ինչի մասին, ոչ բոլորին է կարելի խոսել ամեն ինչի մասին:

Փոխարենն ասվում է, որ դիսկուրսը պետք է լինի պարզ կամ չեզոք, լինի այն տեղը, որտեղ սեքսուալությունը կզինաթափվի, իսկ քաղաքականությունը կհանդարտեցվի¹⁶:

2. «Տարանջատման և մերժման» կարգ. սա այնպիսի մեխանիզմ է

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 50:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 50:

դիսկուրսի մեջ, որ միմյանցից տարբերակում և հեռացնում է այնպիսի սոցիոմշակութային երևույթներ, ինչպիսիք են ողջամտությունն ու խելագարությունը: Ըստ Ֆուկոյի՝ արևմտյան մշակույթը որոշարկում էր խելագարին իբրև սուբյեկտ, ում դիսկուրսիվ պրակտիկան իր հիմնական չափորոշիչներով չէր համընկնում մեծամասնության դիսկուրսիվ պրակտիկային և հետևաբար չէր ներառվում նաև տվյալ ավանդության հաղորդակցական գործընթացների մեջ: Նույնիսկ Ժ. Դեյոզը և Ֆ. Գվատարին, ելնելով Մ. Ֆուկոյի հայեցակարգից, որտեղ նա հակադրում էր մշակութային անգիտակցական գործունեության գերիշխանությունը «սոցիալապես մերժելի» գործունեությանը (մի կողմից՝ պոետներ, գրողներ, արվեստագետներ, մյուս կողմից՝ խելագարներ, հիվանդներ, հանցագործներ), առաջ քաշեցին «շիզոֆրենիա» հասկացությունն իբրև անձի հիմնական ազատագրիչ և հեղափոխական սկիզբ, որ հակադրում է նրան կապիտալիստական հասարակության «հիվանդ քաղաքակրթությանը»¹⁷: «Իսկական» արվեստագետը, ըստ նրանց, անխուսափելիորեն «շիզոֆրեն անձ» է, և հասարակության մեջ իր չընդունվածությամբ նա ձեռք է բերում «սոցիալական այլասերվածի» համբավ ու ակամա ներառվում է շիզոֆրենիկական դիսկուրսի մեջ, դիսկուրս, որ հարցականի տակ է դնում համընդհանուր տրամաբանության իրավասությունը¹⁸:

Վաղ միջնադարից սկսած՝ խելագար էին համարում նրան, ում դիսկուրսը չէր կարող շրջանառվել մյուսների դիսկուրսի պես: Մրա հետ մեկտեղ՝ Ֆուկոն նկատում է, որ մեծամասնության կողմից ընդունված դիսկուրսի ձևին խելագարի դիսկուրսի անհամապատասխանությունը որակվում է իբրև դիսկուրս, որում բացակայում են իմաստը, հստակությունը, այսինքն՝ այն գերծ է կոնկրետ տրված «սահմանափակումներից, այլ կերպ ասած՝ այստեղ իմաստն ավելի առողջ է, քան ողջամիտ մարդկանց մոտ է»¹⁹: Մ. Մերվանտեսը կասեր՝ «Խելագարությունը հաղթահարում է բոլոր փաստարկները»²⁰: Երբեմն ասում են, որ խելագարի խոսքը չի համապատասխանում իրականությանը, նշանակություն չունի, դատարանում նա վկայություն չի կարող տալ, սակայն երբեմն էլ խելագարի խոսքին հատուկ լիազորություններ են տրվում, այսինքն՝ խելագարին հաճախ լիազորվում է ասել թաքնված ճշմարտություններ, ավետել ապագան, դիտարկումներ անել առանց խորամանկությունների, պարզունակ ձևով: Այսպես «Դոն Կիխոտ»-ը դիտվում է իբրև բացառապես ասպետական վեպերի դեմ ուղղված գրական նմանակում (պարոդիա), բայց հանճարի գրիչը միշտ ավելի մեծ է, քան նա ինքը. նա չի սահմանափակվում ժամանակավոր մտադրություններ-

¹⁷ Гватари Ф. Шизоанализ и производство субъективности. М., 2006, с. 86.

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 88:

¹⁹ Фуко М., նշվ. աշխ., էջ 53:

²⁰ Մ. Մերվանտես, Դոն Կիխոտ, Եր., 1934, էջ 7:

րով, ասպետական վեպերի քննադատությամբ: Մերվանտեսը նետվում է պայքարի՝ իր համար գենք ընտրելով ծիծաղը՝ ամենաուժեղ գենքերից մեկն այն ամենի դեմ, ինչ ապրել է իր դարը և դեռ շարունակում է գոյությունը քարշ տալ: Դոն Կիխոտի կերպարով Մերվանտեսը միանում է հումանիստներին՝ ցանկանալով, որ մարդիկ վերադարձնեն իրենց բնական վիճակը՝ ոսկեդարը: Այդ պայքարի համար նա ընտրում է հասարակության կողմից խելագար հռչակված ասպետին, ում շուրթերից էլ հնչեցնում է իր վեհագույն իդեալները, անսահման նվիրվածությունը մարդկությանը, նրան դարձնում դրական, համակրելի և նույնիսկ սիրելի: Չնայած ընթերցողները ծիծաղում են նրա որոշ անիմաստ արկածների վրա, ամեննին էլ չեն կասկածում նրա իդեալի մաքրությանը:

Դարեր շարունակ Եվրոպայում խելագարի՝ հասարակության կողմից այդպես հռչակվածների խոսքը կա՛մ չի լսվել, կա՛մ էլ լսելիս պարզապես ուշադրության չի արժանացել. այն ասվել և անմիջապես չկեցության է մատնվել, բայց, այդուհանդերձ, դոնկիխոտներ շատ կան պատմության էջերում: Ու ինչն է առավել ուշագրավ այստեղ, որ խելագարի խելագարության մասին տեղեկանում են հենց նրա խոսքերից. «...թե՛ անձանոթի խոսքերից, թե՛ կերպարանքից վաճառականները կռահեցին, որ նա խելագար է...»²¹, խոսքեր, որոնք խելագարության և ողջամտության բաժանման տարածությունն են: Այսօր գուցե ոմանք պնդեն, թե խելագարի խոսքն այլևս լուսանցքում չէ, թե այն այլևս չկեցության մատնված իրողություն չէ, այլ, ընդհակառակը, գրավել է մեր ուշադրությունը, և մենք այսօր փորձում ենք դրանում ինչ-որ իմաստ փնտրել կամ էլ գուցե ինչ-որ արարման ավերակներ ուրվագծել, ինչպես ասում է Ֆուկոն: Սակայն նման ուշադրության արժանանալը ևս վերջ չդրեց վերոնշյալ բաժանմանը: Թերևս ոչ թե բաժանումն է վերացել, այլ այն այժմ ուրիշ կերպ է գործում՝ այլ ուղղություններով, նոր ինստիտուտների միջոցով և բացարձակ այլ հետևանքներ ունի:

Իհարկե, գոյություն ունեն դիսկուրսի վերահսկողության ու սահմանափակման այլ ընթացակարգեր ևս, որոնք ինչ-որ իմաստով գոյություն ունեն դրսից, դրանք գործառում են իբրև բացառման համակարգեր և վերաբերում են դիսկուրսում ցանկության ու իշխանության դրսևորմանը:

Մրանք թերևս երկու հակադիր պատասխաններ են միևնույն մտահոգությանը. մտահոգություն, որ վերաբերում է դիսկուրսի այն պահին, թե ինչ է իրենից ներկայացնում մեր իրականության մեջ արտահայտված կամ նկարագրված դիսկուրսը, մտահոգություն դիսկուրսի անցողիկ գոյության վերաբերյալ, գոյություն, որ, իհարկե, դատապարտված է վերացման, սակայն դա սովորաբար այնքան ժամանակա-

²¹ Նույն տեղում, էջ 19:

տար է լինում, որ այդ ընթացքում դիսկուրսն արդեն դադարում է մնալ մեր իշխանության տակ, մտահոգություն առ այն, որ հենց դիսկուրսն է որոշում կռիվները, հաղթանակները, իշխանությունն ու ստրկությունը:

Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Ֆուկոն առաջադրում է «դիսկուրսիվ վերահսկողության սկզբունքները»: Ֆուկոյի գնահատմամբ՝ եվրոպական միտքը «երբեք էլ չի մտահոգվել դիսկուրսի մեջ իմաստին ու խոսքին հատկացված տարածության չնչինությամբ, քանի որ ինչպես նախկինում, այնպես էլ այսօր եվրոպական մշակույթն առավելապես մտահոգ է մատուցման ու ընկալման տարրերի շեշտմամբ»²²:

Ծանոթանալով դիսկուրսի արտաքին ընթացակարգերին՝ անհրաժեշտ է, իհարկե, անդրադառնալ նաև դիսկուրսի *ներքին* ընթացակարգերին, քանի որ այս պարագայում դիսկուրսի նկատմամբ հսկողությունն արդեն իրականանում է հենց իր՝ դիսկուրսի կողմից, բացի այդ՝ միայն այս պարագայում դիսկուրսի կառուցման ու գործառման մասին պատկերացումները կլինեն քիչ թե շատ ամբողջական: Մրանք դասակարգման սկզբունքներ են, որ կոչված են սանձահարելու դիսկուրսի իրավիճակայնությունն ու պատահականությունը:

Խոսքն առաջին հերթին մեկնաբանությունների (comments) մասին է: Ֆուկոն կարծում է, որ դժվար թե գտնվի հասարակություն, որտեղ չլինեն հստակ կարևորության պատումներ, որոնք կանխատու, կրկնում են դիսկուրսը, որտեղ չլինեն դիսկուրսի բանաձևեր, տեքստեր, ծիսակարգեր, որոնք արտահայտվում են որոշակի կոնկրետ իրադրություններին համապատասխան: Կարճ ասած՝ կարելի է ենթադրել, որ բոլոր հասարակություններում էլ բավականին կանոնավոր կերպով առկա է դիսկուրսային բազմաշերտություն: Այսպիսով, կան դիսկուրսներ, որոնք

- փոփոխվում են օր օրի,
- վերանում են այն գործողությունների հետ, որոնցում արտահայտվել են,

• ընկած են խոսքի մի շարք նոր գործողությունների հիմքում, որոնցով ըմբռնվում են, փոխակերպվում, այլ կերպ ասած՝ դիսկուրսներ, որ գոյություն ունեն իրենց ձևավորումից անդին. անվերջորեն ասվում են, արդեն ասված են և դեռ պետք է ասվեն²³:

Ակնհայտ է, որ այս շերտատումը ո՛չ տևական է, առավել ևս՝ բացարձակ: Մի կողմից ունենք ինչ-որ թվով ընդմիջտ տրված հիմնական կամ ծնվող դիսկուրսներ, իսկ մյուս կողմից՝ դրանց բազմաթիվ կրկնություններ, մեկնաբանություններ (comment), մեկնություններ (interpretation): Շատ հաճախ առաջնային տեքստերն անկանում են և կորչում, իսկ երբեմն էլ մեկնաբանությունները զբաղեցնում են հենց

²² **Փյոկո Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 22:

²³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 59:

դիսկուրսի տեղը (այսօր սոցցանցերում տեղ գտած մի շարք հոդվածների մեկնաբանություններն ինչ-որ պահից իրենց վրա են վերցնում դիսկուրսի հիմնական գործառնությունները և սկսում են իրենք մեկնաբանվել, և սա ինչ-որ առումով անվերջանալի գործընթաց է): Այլ կերպ ասած՝ այստեղ մենք գործ ունենք առաջնային և երկրորդային տեքստերի հետ: Երկրորդային տեքստերը մեկնաբանություններն են, որոնց հիմնական դերը դիսկուրսում արդեն իսկ ասվածի վերհանումն է: Սովորաբար դրանք նոր դիսկուրս կառուցելու հնարավորություններ են²⁴:

Ապակառուցողականությունը՝ իբրև հետարդիական վերլուծության ընդհանուր մեթոդ, վերլուծելով մշակույթի ցանկացած երևույթ, ցանկացած տեքստ, անխուսափելիորեն վերածվում է բազմիմաստ և անվերջ մեկնաբանելի գործընթացի, որ հարաբերական է դարձնում ցանկացած տեքստ, ցանկացած հասկացություն՝ արդյունքում իմաստագրկելով նաև ճշմարտության խնդիրը: Այդ իսկ պատճառով լեզուն առանց միջնորդավորման իմաստ կամ ճշմարտության կրող կայուն միջավայր չէ: Այստեղից էլ բխում է հետարդիականության կարևորագույն դրույթներից մեկը՝ տեքստի աննույնականության ու գիտելիքի անհուսալիության դրույթը, քանի որ վերջիններս ձեռք են բերվում լեզվի միջոցով:

Բացի վերոնշյալից՝ դիսկուրսի կարևորագույն սկզբունքներից է հեղինակը՝ իհարկե՝ ոչ որպես խոսող անհատ, ով արտահայտել կամ գրել է տեքստը, այլ իբրև դիսկուրսի խմբավորման սկզբունք, իբրև դրան նշանակության աղբյուր և միասնություն, իբրև դրա կապվածության կենտրոն: Այս սկզբունքը գործում է ոչ ամենուր և ոչ միշտ:

Կան բազմաթիվ դիսկուրսներ, որ գործառում են այնպես, որ դրանց իմաստը և ազդեցությունն իրագործվի առանց հեղինակին հաշվի առնելու. դիսկուրսի նման օրինակներ են պայմանագրերը, հրամանագրերը, որտեղ հատկապես կարևորվում են ստորագրող կողմերը, քան ինքը՝ հեղինակը: Իհարկե, կան նաև այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք են գրականությունը, փիլիսոփայությունը և գիտությունը, որտեղ ընդունված է տեքստը վերագրել հեղինակին: Օրինակ՝ միջնադարում հեղինակը նաև ճշմարտության ապացույցն էր, այսինքն՝ իրենց գիտական արժեքը տեքստերը ձեռք էին բերում հեղինակի միջոցով, այնինչ նոր ժամանակներում գիտական դիսկուրսն ավելի ու ավելի է պարզեցվում. այժմ հեղինակն անհրաժեշտ է ընդամենը թեորեմին անուն տալու համար: Սակայն գրականության ոլորտում հեղինակի դերն ավելի է կարևորվում: Այսպես, օրինակ, միջնադարում դրամաները, պոեմները և գրական այլ ստեղծագործություններ շրջանառվում էին հիմնականում անանուն, մինչդեռ 17-րդ դարից սկսած՝ կարևորագույն գործոն է, թե ով է այդ ստեղծագործությունների հեղինակը: Ավելին, այժմ երբեմն

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 60:

հեղինակից «պահանջում են» իր անձի ներկայությունը տվյալ ստեղծագործության տարածության մեջ:

Այսպիսով, ըստ Ֆուկոյի՝ ցանկացած պատմական դարաշրջանում առկա է գիտելիքի քիչ թե շատ միասնական, առանձնահատուկ համակարգ, որ կառուցվում է տարբեր գիտակարգերի դիսկուրսիվ պրակտիկաներից՝ էպիստեմեից, որն իրականանում է իբրև լեզվային կոդ, նորմա, կանխորոշող անգիտակցական լեզվական վարք, և հետևվաբար պայմանավորում է անհատների մտածողությունը կոնկրետ դարաշրջանում: Ինքը՝ Ֆուկոն, արևմտաեվրոպական քաղաքակրթության պատմության մեջ առանձնացնում է հինգ հիմնական փուլեր՝ անտիկ, միջնադարյան, վերածնունդ (15-16-րդ դդ.), լուսավորականություն (17-18-րդ դդ.) և ժամանակակից (19-րդ դարի սկզբից մինչ իր ապրած օրերը): Այս փուլերն արմատապես տարբերվում են. ընդ որում՝ այդ տարբերությունները առաջին հերթին, ըստ Ֆուկոյի, վերաբերում են դարաշրջանների մտածողության ոճին: Ֆուկոն էպիստեմեն սկզբունքորեն անճանաչելի է համարում իր ժամանակակիցների համար: Բանն այն է, որ դրա ազդեցության մեխանիզմն անգիտակցականի ոլորտում է: Ըստ նրա՝ էպիստեմեն մշտապես ներքուստ ենթարկվում է իշխանական հարաբերությունների կառուցվածքին և հանդես է գալիս իբրև «ամբողջականացնող դիսկուրս», օրինականացնող իշխանություն, ինչի համար էլ չի կարող լինել չեզոք կամ օբյեկտիվ: Անշուշտ, այս ելակետային ու կարևոր գաղափարները և դրանց հետ կապված ողջ քննադատական դրսևորումներն անհնար է հասկանալ այն արմատական սոցիոմշակութային փոփոխություններից դուրս, որ տեղի են ունեցել աշխարհում, նախ և առաջ արևմտյան հասարակության մեջ համաշխարհայնացվող մաս-մեղիայի համակարգերի, պատրանքներ ու առեղծվածներ ծնող զանգվածային գիտակցության ազդեցությամբ: Այս փոփոխություններն ուղղորդում են մշակույթի արմատական, գոյաբանական փոխակերպումները՝ ի հայտ բերելով մշակութային պատկերացումների ու գիտելիքների և սոցիալական ու մարդկային ռեալության կապի կորուստ՝ դառնալով սիմուլյակր: Նորաձև դարձած այս հասկացությունը նշանակում է կեղծ իր՝ փոխարինելով «տանջալի, զարհուրելի, հոգեվարք ապրող» իրականությանը, վերացնելով իրականության և որևէ ռեֆերենտ չունեցող երևակայության, թվացյալության միջև տարբերությունը: Հորինվածի և իրականության կապը, ըստ Բոդրիարի, տեղի է ունենում մի քանի փուլով, որ նշանավորվում է ռեֆերենտի կոդերի ազատության աճով. օբյեկտիվ իրականության արտացոլումը փոխարինվում է դրա այլասերմամբ, ապա՝ դրա բացակայության քողարկմամբ, ի վերջո՝ իրականության հետ որևէ կապի կորստով, որ փոխարինվում է թվացյալությամբ:

Այս կերպ մարդու՝ աշխարհի հետ հարաբերությունը փոխակերպ-

վում է արմատական ձևով: Արդեն ոչ մի հղում չի կատարվում «ոեալ» օբյեկտին, քանի որ աշխարհում, որտեղ գերիշխում են արհեստական մոդելները, տարբերություն չկա «իրերի» և «բառերի» միջև: Օբյեկտից զրկված սուբյեկտը չի կարող համեմատել իր պատկերացումներն օբյեկտի հետ և հայտնվել հիպերիրականությունից կախվածության մեջ: Մարդկային կյանքը դառնում է անիրական, աննույնական, առաջ է բերում անկայունության և աշխարհի համընդհանուր ապակազմակերպվածության զգացողություն:

Ֆուկոն փորձում է նաև ուրվագծել էպիստեմների հերթափոխման մեխանիզմները, որի էությունը ներառվում է էպիստեմի փոխակերպումներում կամ մուտացիաներում: Ֆուկոն դիտարկում է դիսկուրսիվ պրակտիկայի փոխակերպման երեք դաս՝

- շեղում կամ դերիվացիա՝ ներդիսկուրսիվ կախվածություն - դեդուկցիայի ճանապարհով տեղի ունեցող փոփոխություններ,
- որակափոխում կամ մուտացիաներ՝ միջդիսկուրսային կախվածություն - գիտակարգերի միջև սահմանների միախառնում, դերերի փոփոխում և սուբյեկտի դիրքորոշումներ,
- վերաբաշխում կամ ռեդիստրիբուցիա՝ արտադիսկուրսային կախվածություն - դիսկուրսի գործառույթների միախառնում²⁵:

Այսպիսով, շոշափելով գիտելիքի ստացման այս խնդրակարգը, կապված այս կամ այն դարաշրջանը բնորոշող հասկացություններում և տեքստերում դրանց արտահայտման յուրահատկություններից, Ֆուկոն ընդհանրացնում է, որ գոյություն ունի դիսկուրսիվ կարգ, ասել է թե՛ տվյալ դարաշրջանում շրջանառվող ասույթների ամբողջություն, որոնք ենթարկվում են ձևավորման միևնույն սկզբունքներին, և հենց այդ կարգն է պայմանավորում կոնկրետ դարաշրջանը բնորոշող ասույթների կառուցման և բաշխման սկզբունքը: Այլ կերպ ասած՝ դիսկուրսն «անանուն, պատմական, ժամանակով և տարածությամբ որոշարկված կանոնների ամբողջություն է, որ որոշարկում է փոխազդեցության արտահայտման պայմանները տվյալ դարաշրջանում և տվյալ սոցիալական, տնտեսական, աշխարհագրական կամ լեզվային միջավայրի համար»²⁶: Այդ իսկ պատճառով կոնկրետ սոցիալական խմբի անդամները հաղորդակցման գործընթացում նորեկներին և այլ խմբերի անդամներին տեղեկացնում են իրենց սոցիալական խմբի գաղափարախոսության մասին և պաշտպանում այն: Այս կերպ գաղափարաբանական սոցիալիզացիան իրականանում է դիսկուրսի մեջ և դիսկուրսի միջոցով: Փաստացի, այսպիսի ընկալման դեպքում դիսկուրսը հաղորդակցության սուբյեկտի սոցիալական հայտանիշ է:

²⁵ Տե՛ս **Фуко М.** Археология знания. Киев, 1996, էջ 118:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 119:

Բանալի բառեր - դիսկուրս, դիսկուրսիվ կարգ, մեկնարանություն, մեկնություն, տեքստ, ինտերտեքստ, նարրատիվ, մետանարրատիվ, էպիստեմե

ԱՅԱՐՄԻ ՏԱԿՅԱՆ – *Discourse as a social context of communication.*
Мишель Фуко. – Постмодернистская парадигма связана с восприятием мира как хаоса, управляемого вероятностными законами или игрой слепого случая и разгулом бессмысленного насилия. Отсюда и декларируемый отказ от детерминизма и поисков истины, что ведет к подрыву авторитета метанарраций и фрагментарности противоречивого дискурса. Нелинейность смысла постмодернистского дискурса способствует его диалогизации и как следствие – интерактивности участников общения. В постмодернизме наблюдается расширение новых возможностей локальных дискурсов, то есть не линейная одномерность знакового ряда, а пространственная многолинейность означающих. Она проявляется в нелинейности смысла, приводящей к интерактивности восприятия, то есть вовлечению читателя в событие, совместную креативную деятельность по производству текста. Книга французского философа М. Фуко «Порядок дискурса» посвящена социокультурному взгляду на дискурс. Учёный анализирует и сравнивает дискурсивные практики, культивируемые в современной ему культуре и принадлежащие классической европейской традиции. Это позволяет ему выявить культурный статус дискурса и его специфику, а также сформулировать интегральные закономерности социокультурной детерминации в дискурсивной сфере.

Ключевые слова: *дискурс, порядок дискурса, комментарий, интерпретация, текст, интертекст, нарратив, интернарратив, эпистеме*

ՆԱՅԱՐՄԻ ՏԱՆԿԱՅԱՆ – *Discourse as a Social Context of Communication.*
Michel Foucault. – Post-modernist paradigm is associated with the perception of the world as chaos, managed by probabilistic laws or a game of chance and senseless violence of the rampant, hence declared rejection of determinism and the search for truth that leads to undermining credibility metanarratives fragmentation and contradictory discourse. Nonlinearity sense of postmodern discourse contributes to its dialogization and, as a consequence – the interactivity of communication participants. In postmodernism opportunities of local discourses have been expanding, that is not the sign of a number of linear one-dimensional and spatial multilinearity meaning. It is manifested in the form of non-linearity of meaning, leading to the perception of interactivity, i. e. the involvement of the reader in the event that the joint creative activities for the production of the text. This discourse is perceived as a “contact unity”, “game of the rules” and “concepts manipulate the way”, which is due to social norms and values. Foucault’s “Discourse order” was devoted to the analysis of socio-cultural definition, control mechanisms of discourse. Foucault makes a comparative analysis of the performance of discursive practices with modern culture, both in the context of modern and classical European traditions, which allows him to expose the status of cultural discourse characteristics, determination of integrated socio-cultural patterns shape the discursive environment, in other words, discourse analysis, which may include representative different levels, exposes discourse the communicative-pragmatic framework that is given to the socio-cultural environment in which the language level is designed, determines discourse as, so-called, “verbal packaging”.

Key words: *Discourse, discursive order, comment, interpretation, text, intertext, narrative, metanarrative, episteme*